

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԽԱՆԼԱՐԻ ԿԱՐԵՆ ՀՐԱՆՏԻ

**ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԷԹՆՈԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ
(1923 – 2005 թթ.)**

**Է.00.01 «Հայոց պատմութիւն» մասնագիտութեամբ պատմական գիտութիւնների
թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախօսութեան սեղմագիր**

ԵՐԵՒԱՆ-2013

Ատենախօսութեան թեման հաստատուել է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Մելքոնեան Ա. Ա.

Պաշտօնական ընդդիմախօսներ՝ պատմական գիտութիւնների դոկտոր
Աւագեան Ա. Գ.
բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու,
դոցենտ Մելքոնեան Ռ. Հ.

Առաջատար կազմակերպութիւն՝ ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտ

Ատենախօսութեան պաշտպանութիւնը կայանալու է 2013 թ. մարտի 29-ին, ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՅ-ի Հայոց պատմութեան 004 մասնագիտական խորհրդում (0019, ք. Երեւան, Մարշալ Բաղրամեան 24/4):

Ատենախօսութեանը կարելի է ծանօթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքուած է 2013 թ. փետրւարի 28-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտութիւնների թեկնածու, դոցենտ

Սուրադեան Հ. Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ: Հայութեան դեմ իրականացուած պարբերական ջարդերի, բռնի տեղահանութիւնների եւ, յատկապէս, Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքներից մէկը Թուրքիայում մնացած հայ տարրի էթնոկրօնական այլակերպման եւ վերակերպման իրողութիւնն է: Ներկայումս Թուրքիայի Հանրապետութիւնում բնակուող հարիւր հազարաւոր հայեր շարունակում են մաքառել իրենց ազգային ինքնութեան պահպանման համար: Ուստի, վերակերպուած հայութեան իրողութիւնն այսօր՝ հայկական անկախ պետականութեան պայմաններում, հանդիսանում է հայ ազգի էթնիկական դիմագծի պահպանման, ազգային լինելիութեան գերխնդիրներից մէկը:

Նկատի առնելով սոյն հետազօտութեան ընդհանուր սահմանները՝ միւթը ձեռք է բերում քաղաքական, գիտական եւ ճանաչողական նշանակութիւն եւ իր բնոյթով արդիական է: Այն պայմանաւորուած է մեր օրերում էլ իր մասին յիշեցնող հայ տարրի էթնոկրօնական այլակերպման եւ վերակերպման գործընթացի շարունակմամբ: Ուստի ատենախօսութեան շարադրամքը սկսւում է Թուրքիայի Հանրապետութեան ձեւաւորման շրջանից՝ 1920-ականների սկզբից, եւ ներառում է հայ էթնիկական տարրի պատմական ճակատագրի բարդ հոլովոյթը՝ իր **աշխարհագրական շրջագծով, ժամանակագրական հիմունքներով եւ էթնոլոգիական տիպաբանութեամբ:**

Դրանցից իւրաքանչիւրի քննութիւնն առանձին վերցրած նոյնպէս խիստ արդիական է, երբ նկատի ենք առնում այն իրողութիւնը, որ մեր օրերում Թուրքիայում բնակուող հայութեան հետագայ ճակատագրի հարցը սերտօրէն առնչւում է.

- հայ-թուրքական եւ Հայաստան-Թուրքիա միջպետական յարաբերութիւններին,
- արեւմտեան երկրների, մանաւանդ Եւրոմիութեան հետ յարաբերութիւնների խորացման եւ ինտեգրման Թուրքիայի փորձերին,
- Թուրքիայի Հանրապետութեան ներսում քաղաքական ազատութիւնների ընդլայնման ու մարդու իրաւունքների պաշտպանութեան խնդիրներին, ինչպէս նաեւ առկայ էթնոկրօնական հարցերի, յատկապէս քրդական խնդրի լուծման հեռանկարներին:

Այս հարթութիւնների վրայ վերջին տարիներին առաջ եկող բազմաթիւ հարցերը հանդիսանում են Թուրքիայում առկայ հայկական գործօնի անտեսման, նրա իրաւունքների ու ազատութիւնների կոպիտ ոտնահարման հետեւանքը:

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ՆՊՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ատենախօսութեան նպատակն է հրատարակուած վաւերագրերի, ժամանակակից յուշագրութիւնների, տպագիր մամուլի եւ գիտական ուսումնասիրութիւնների հիման վրա վեր հանել Հայոց ցեղասպանութեան շրջանից յետոյ Թուրքիայի Հանրապետութիւնում (ներկայիս Արեւմտեան Թուրքիայից բացի) գոյատեւած հայութեան էթնոկրօնական այլակերպման ու վերակերպման գործընթացը՝ ներկայացնելով տուեալ տարրի վիճակագրական եւ ժողովրդագրական մօտաւոր պատկերը, լուսաբանել նրա հասարակական կեանքի ու հոգեմտաւոր այժմէական ներաշխարհի ծալքերը:

Այդ նպատակով մեր առջեւ դրել ենք հետեւյալ խնդիրները.

- բացայայտել Թուրքիայի հանրապետության շրջանում վերապրող հայ տարրի գոյության հիմնահարցը, բնութագրել նրա էթնոկրոնական վերակերպումների հոլովոյթը եւ բնորոշել նրա ազգային գիտակցության հետ կապուած հարցերը,

- լուսաբանել նշուած տարրի սոցիալ-տնտեսական պայմանները, քաղաքական կեանքը, հասարակական իրավիճակը եւ մշակութային-հոգեմտաւոր ներաշխարհը,

- սահմանել նշուած տարրի քանակական փոփոխութիւնների դինամիկան եւ ճշտել համապատասխան վիճակագրական մօտաւոր տուեալները:

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ՍԵՅՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՍՔԵՐԸ: Նշուած նպատակների իրականացման համար առաջնորդուել ենք արդի պատմագիտութեան կողմից լայնօրէն կիրառուող պատմահամեմատական մեթոդով՝ փորձելով երեւոյթների նախնական ընկալումներից՝ **անալոզիաներից** անցում կատարել նրանց **տութեան եւ բովանդակութեան** քննութեանը, որպէսզի յանգենք պատմական միանման իրողութիւնների պատմահամեմատական ուսումնասիրութեան բուն նպատակին՝ դրանց **տիպաբանութեան** յստակեցմանը:

Հաշուի առնելով, որ մեր կողմից ուսումնասիրուող հիմնահարցը հանդիսանում է շուրջ մէկ դար առաջ տեղի ունեցած իրադարձութիւնների, մասնաւորապէս՝ Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքը, լայնօրէն օգտուել ենք նաեւ պատմագիտական հետազօտութեան **հետահայեաց (ռետրոսպեկտիւ)** մեթոդից:

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Ժամանակային տարածութեան առունով ատենախօսութիւնն ընդգրկում է 1923 թուականից մինչեւ 2005 թուականը:

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՅԹՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ: Ատենախօսութիւնն մէջ առկայ արդիական քաղաքական խնդիրների բազմազանութիւնն ամենեւին էլ չի սահմանափակում մեր քննութեան առարկան հանդիսացող թեմայի գիտաճանաչողական եւ կիրառական նշանակութիւնը: Ցեղասպանութեան ենթարկուած ժողովուրդների պատմական ճակատագրի քննութիւնը յետցեղասպանական իրողութիւնների համատեքստում հանդիսանում է արդի համեմատական ցեղասպանագիտութեան կարեւոր հիմնահարցերից մէկը: Այն թոյլ է տալիս բացայայտել ինչպէս ցեղասպանութեան հետեւանքների յաղթահարման դրական փորձը, այնպէս էլ դրա ժխտման եւ անտեսման արդիւնք հանդիսացող գործընթացները: Համեմատական ցեղասպանագիտութեան դիտանկիւնից Թուրքիայում բնակուող հայութեան ճակատագիրը հանդիսանում է այդ օրինաչափութիւններից երկրորդի արտայայտութիւնը: Ուստի նրա գիտական ուսումնասիրութիւնը բացայայտում է համաշխարհային պատմութեան մէջ դեռեւս աննախադէպ մի փաստ՝ շարունակուող ցեղասպանութեան իրողութիւնը:

Սա վկայում է այն մասին, որ հիմնահարցի գիտական ուսումնասիրութիւնը դուրս է գալիս Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան մեղ շրջագծից եւ վերածուում քսաներորդ դարի պատմութեան մէջ իր ծաւալներով ու խորութեամբ նմանը չունեցող ողբերգութեան հետեւանքների համակողմանի քննութեան, որն աստիճանաբար դառնում է ոչ միայն հայ, այլեւ եւրոպական, ամերիկեան եւ անգամ թուրք այլախոհ պատմաբանների ուսումնասիրութեան առարկան:

ԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՉԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ: Ատենախօսութիւնը քննարկուել է եւ երաշխաւորուել հրապարակային պաշտպանութեան ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտի Նորագոյն պատմութեան բաժնի կողմից: ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտի գիտական խորհրդի հովանաւորութեամբ ատենախօսութեան հիմնական բաժինը հրատարակուել է առանձին մենագրութեամբ 2005 թ.¹: Ուսումնասիրութեան հիմնական խնդիրները լուսաբանուել են «Նորավանք գիտակրթական հիմնադրամ»-ի «21-րդ դար» հանդէսում հրատարակուած հայերեն² եւ ռուսերեն³ յօդուածներում, նոյն հիմնադրամի «տեղեկագրի» առանձին յօդուածում⁴, «Պայման» պարսկալեզու հանդէսում⁵: Ատենախօսութիւնը, որոշ լրացումներով եւ փոփոխութիւններով, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ «Խաչիկ Պապիկեան» հրատարակչական հիմնադրամի կողմից լոյս է տեսել Անթիլիասում 2009 թուականին հայերենով⁶ եւ 2010 թուականին անգլերէնով⁷: Ուսումնասիրութեան հիմնադրոյթները ներակայացուել են նաեւ հեղինակի կողմից ընթերցուած մի քանի առանձին զեկուցումներում հանրապետական եւ միջազգային գիտաժողովներում (Սոչի, 2005 թ., Թեհրան, 2006 թ., Նիւ Եորք, 2007 թ., Նիւ Ջերսեյ, 2007 թ., Երեւան, 2008 թ., Պէյրութ, 2008 թ. Ատեփանակերտ, 2010 թ.):

ԹԵՄԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ (ԱՂԲԻՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ): Ատենախօսութեան առաջադրած խնդիրների լուսաբանման նպատակով օգտագործուել են բազմալեզու աղբիւրներ, աղբիւրագիտական նշանակւթյուն ունեցող գրականութիւն, մամուլ, պատմագիտական ուսումնասիրութիւններ:

Քննութեան ենթարկուող հիմնահարցի վերաբերեալ առաջին ուսումնասիրութիւնները կատարուել են դեռեւս Մեծ եղեռնի նախօրէին: Արդէն այդ շրջանում հայ հասարակական ու քաղաքական միտքը փորձում էր ճշտել 1890-ականների համիդեան ջարդերի եւ 1909 թ. Կիլիկիայի հայութեան կոտորածների արդիւնքում կրօնափոխուած հայութեան թուաքանակն ու տեղաբաշխումը: Մասնաւորապէս նման փորձ է ձեռնարկել Սիմաս Գասապեանը (Ֆարիատ, Վերածին): Սոյն աշխատութեան նախաբանում նշանաւոր գործիչ Յարութիւն Շահրիկեանը (Ատոմ) հետաքրքրական հաստատում է կատարում հեղինակի էթնոլոգիական

¹ Կարեն Հ. Խանլարի, Հայ էթնոկրօնական տարրի վերակերպումները Թուրքիայի հանրապետութիւնում (1923-2005 թթ.), Երեւան, 2005:

² Կարեն Հ. Խանլարի, Հայ էթնոկրօնական տարրը Արեւնոյան Հայաստանում (1923-2005 թթ.), «21-րդ դար», N 3, Երեւան, 2005, էջ 123-137:

³ Карен Ханларян, АРМЯНСКИЙ ЭТНОРЕЛИГИОЗНЫЙ ЭЛЕМЕНТ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ, «21-й ВЕК», № 2, 2005г., стр. 67-79.

⁴ Կարեն Հ. Խանլարի, «Պաշտօնական» հայերը Թուրքիայի հանրապետութիւնում (1923-2005 թթ.), «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր, N 22, Երեւան, 2008, էջ 45-97:

⁵ Կարեն Խանլարի, Անատոլիայի հայ մնացորդացը, «Պայման» մշակութային հանդէս, N 47, Թեհրան, 2009 (պարսկերէն), էջ 23-36:

(کارن خانلری، بازماندگان ارمنی در آناتولی، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره 47، سال سیزدهم، بهار 1388، صفحات 23-36)

⁶ Կարեն Հրատարի Խանլարի (Խանլարեան), Հայ էթնոկրօնական տարրի վերակերպումները Թուրքիայի հանրապետութիւնում (1923-2005 թթ.), Անթիլիաս, 2009:

⁷ Karen Hrant Khanlari (Khanlarian), ETHNO-RELIGIOUS TRANSFORMATIONS OF ARMENIAN INHABITANTS IN THE REPUBLIC OF TURKEY (1923 – 2005), Antelias, 2010.

հայեացքների մասին: «Ֆարհատը Հայութիւնը չհասկնար մէկ եկեղեցիի, կամ քրիստոնէայ յարանուանութիւններու անձուկ սահմանին մէջ,- գրում էր Շահրիկեանը,- այլ աւելի ընդարձակ սահմաններու մէջ, այլակրօններն ալ միասին առնելով, փնտրելով հայութիւնը անոր երակներէն հոսող Հայ արիւնին մէջ, ընդունելով, ընդգրկելով Հայութիւնը՝ օտարացած, խորթացածներով, որոնք աւելի շատ են երկրի, Մայր Հայաստանի մէջ»⁸:

Էթնոլոգիական ման հայեացքներով է հանդէս եկել նաեւ հայ անուանի գրող Գրիգոր Զօհրապը: Նա իր «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լոյսի տակ» ֆրանսերէն ուսումնասիրութեան մէջ (1913 թ.) հանգամանօրէն անդրադարձել է աւելի վաղ «իլլամացած» հայութեան մէկ այլ խմբի՝ զազաների հայկական ծագմանը⁹:

Իսկ Հայաստանի առաջին հանրապետութեան օրօք, Բարսեղ Սարգիսեանը 1919 թուականին Վենետիկում հրատարակուած իր «Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Հայաստանի» աշխատութեան մէջ աւելի հանգամանօրէն է ուսումնասիրել կրօնափոխուած հայութեան հիմնահարցը եւ փորձ արել կազմելու այդ խմբի վիճակագրական պատկերը¹⁰:

Յաջորդ տարիներին բազմաթիւ հայ, թուրք եւ եւրոպացի հեղինակներ արծարծել են մեր կողմից ուսումնասիրուող հիմնահարցը եւ տուել իրենց գնահատականը:

Յ. Բ. Հաճեանը 1940-ականներին «Կարսի շրջան կամ Վանանդի նահանգ» ընդարձակ ուսումնասիրութեան վերջին բաժնում կարեւոր եզրակացութիւնների է յանգել «թաքուն» հայութեան ձեւաւորման եւ թուաքանակի կապակցութեամբ¹¹:

Ակադեմիկոս Լեւոն Խաչիկեանն իր 1969 թուականին լոյս ընծայած յօդուածում («էջեր համշէնահայ պատմութիւնից»), գիտական նոր լոյս սփռեց հիմնահարցի շուրջ¹²:

Անտարակոյս, այս շարքին է պատկանում Նաեւ ակադեմիկոս Ծատուր Աղայեանի 1969 թ. հրատարակուած մենագրութիւնը, որտեղ հրապարակուած տեղեկութիւններն ու փաստերը ներկայացնում են ճանաչողական արժէք¹³:

Հիմնահարցին լաւատեղեակ թուրք մտաւորականներից է պրոֆ. Ֆահիր Արմաօղլուն, որն իր աշխատութիւններում անդրադարձել է հայութեան էթնոկրօնական վերակերպումներին¹⁴:

Թուրք հետազօտողների շարքին է պատկանում նաեւ պրոֆ. Սալիմ Ջեօհչէն, ըստ որի «թաքուն», կրօնափոխ հայերն ի վերջոյ վտանգաւոր են լինելու Թուրքիայի համար¹⁵:

Վերջին տարիներին մեր կողմից ուսումնասիրուող հիմնահարցի մասին հետազօտութիւններ կատարող հեղինակներից է Գերմանիայի Մաքս Պլանկի անուան մարդաբանական հաստատութեան (Max Planck Institute for Social Anthropology)

⁸ Գասապեան Մ. Գ., Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ I-II:

⁹ Տէս Նորք, Երեւան, 1989, դեկտեմբեր, էջ 97:

¹⁰ Տէս Սարգիսեան Հ. Բ. Վ., Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Հայաստանի, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1919, էջ 13:

¹¹ Տէս Ալիք, Թեհրան, 1945, սեպտեմբերի 21:

¹² Տէս Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1969, թիվ 2, էջ 139:

¹³ Տէս Աղայան Ծ. Պ., Հայերը Թուրքիայում, Երևան, 1994, էջ 17:

¹⁴ Տէս Նոր Մարմարա, Ստամբուլ, 1988, փետրուարի 17:

¹⁵ <http://www.aksiyon.com.tr/yazdir.php?id=23084>

գիտաշխատող Քրիս Յաննը: Նա 2003 թ. հրապարակուած իր գիտական զեկուցագրում (Պատմութիւնն ու ազգագրութիւնն Անատոլիայում) վերլուծութիւններ է կատարել հիւսիս-արեւելեան Թուրքիայի (Ուիլսոնեան Յայաստանի հիւսիսային շրջանի) էթնիկական խմբերի ազգամիջեան յարաբերութիւնների վերաբերեալ եւ յանգել մի օրինաչափութեան, ըստ որի՝ տարածքի բնակչութեան (համշէնցիներ, լազեր, քարթուելներ, չայելի թուրքեր եւ այլն) սոցիալական յարաբերութիւններում էթնիկական պատկանելութիւնն աւելի քիչ նշանակութիւն է ունենում, քան զուտ տեղական, գաւառական պատկանելութիւնը: Ֆինդիկլիում նրա տեսած լազ ընտանիքներից շատերը խառն ամուսնութիւնների արդիւնք են: Այնուամենայնիւ, նա նշուած ընդհանուր օրինաչափութիւնից բացառում է համշէնցիներին, որոնք Քրիս Յաննի գնահատմամբ՝ խորհրդաւոր կերպով տակաւին գիտակցում են, որ իրենց նախնիները դեռ 200 տարի առաջ խօսել են միւսներից միանգամայն տարբեր լեզուով, եւ այդ գիտակցութեամբ շարունակում են առ այսօր պահել իրենց կապուածութիւնը հայութեան հետ¹⁶:

Թեսսա Յոֆմանն ու Ժիրայր Քոչարեանն իրենց «Քրիստոնէութիւնն Արեւելքի մէջ, Յայ եկեղեցու կենսավէպը» զեկուցագրում ոչ միայն անդրադառնում են 1970 թ. ի վեր Թուրքիայում գործի դրուող պետական հրահանգներին ու մեքենայութիւններին, այլեւ վերլուծում «թաքուն» հայերի սոցիալական ծանր իրավիճակը¹⁷:

Հիմնահարցի վերաբերեալ մանրամասն ուսումնասիրութիւններ է կատարել Ռուդիգեր Բեննինգհաուսը: Նա իր «Շալ ու Շապիկ տղամարդու հագուստի արտադրութիւնը, օգտագործումը եւ տարածումը թուրքական Քրդստանում» գիտական աշխատութիւնում յիշատակում է Շիրնակի շրջանի «թաքուն» հայութեան իրավիճակը 1990-ականներին¹⁸:

Պատմաբան Ուղուր Ունգուրը (ծագումով՝ հաւանաբար քուրդ) Ամստերդամի համալսարանի Պատմութեան ամբիոնում 2005 թ. պաշտպանած ասարտաճառում հանգամանօրէն կանգ է առել բռնի դաւանափոխութեան հարցի վրայ՝ որպէս Յայոց ցեղասպանութեան դառն հետեւանք¹⁹:

Նորագոյն շրջանի ճանաչուած հեղինակներից է դոկտ. Աշոտ Մելքոնեանը, որի մի քանի առանձին աշխատութիւններում եւ գիտական յօդուածներում արծարծուել է հիմնահարցը եւ սահմանուել դրա բուն էութիւնը²⁰:

¹⁶ Տե՛ս Hann C., History and ethnicity in Anatolia, Max Planck Ins. for Social Anthropology, Halle, 2003, p. 13, <http://www.eth.mpg.de/pubs/wps/pdf/mpsi-eth-working-paper-0050.pdf>.

¹⁷ Տե՛ս Ալիք, Թեհրան, 1981, հոկտեմբերի 31:

¹⁸ Տե՛ս Benninghaus R., Production, usage and diffusion of the *Shal o Shapik* Men's Costume in Turkish Kurdistan, 31 May 2001, <http://www.chaldeansonline.net/forums/ruediger-benninghaus.html>

¹⁹ Տե՛ս Ungor U. U., A Reign of Terror, University of Amsterdam, Dep. of History, June 2005, p. 137.

²⁰ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Յայ բնակչության էթնոկրոնական դիմախելման գործընթացներն Արևմտյան Յայաստանում XVI-XVIII դարաշրջանում, (Գիտաժողովի հիմնադրույթներ), Երեւան, 2004, էջ 44: Տե՛ս նաեւ Մելքոնեան Ա., Յամշէն - պատմաաշխարհագրական ակնարկ (16-20-րդ դար), *Յամշէն եւ համշէնահայութիւն (Գիտաժողովի նիւթեր)*, 37 ՉԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Երեւան-Պէլյոթ, 2007:

Նորագոյն շրջանի հայ հետազոտողներից է նաեւ Ռուբէն Մելքոնեանը, ում բազմաթիւ մենագրութիւնների, գիտական աշխատութիւնների եւ յօդուածների ընդմիջից չափազանց արժէքաւոր տեղեկութիւններ, վերլուծութիւններ եւ տեսակէտներ են հաղորդուում հիմնահարցի հետ կապուած²¹:

Նկատի առնելով, որ Թուրքիայի Հանրապետութեան հայ բնակչութեան էթնոկրօնական վերակերպումները, որպէս առանձին հիմնահարց, դեռեւս ամբողջութեամբ գիտական քննութեան չի ենթարկուել, ձեռնարկելով այս գործը փորձել ենք ի մի բերել ասպարէզում առկայ տարբեր սկզբնաղբիւրների տարաբնոյթ վկայութիւնները:

Բանն այն է, որ մէկ կողմից, հասկանալի եւ ծանօթ պատճառներով, Թուրքիայի պաշտօնական վիճակագրութիւնը եւ նրան յենուած պատմագրութիւնը, տարիներ շարունակ, սիստեմատիկօրէն, կեղծել են բուն հիմնահարցը: Միւս կողմից էլ՝ հայ եւ օտար հետազոտողների մօտ, բնականաբար, չի եղել էթնոլոգիական հայեացքների միատեսակութիւն: Հետեւաբար նման հիմնահարցի ուսումնասիրութիւնը հնարաւոր է միայն տարբեր սկզբնաղբիւրների համադրութեան եւ նրանցում առկայ տեղեկութիւնների համապարփակ ուսումնասիրութեան ճանապարհով: Ընդ որում հարկ է ընդգծել, որ ուսումնասիրուող հիմնահարցի պատմագրութեան մէջ մեր թուարկած հրապարակումներից շատերը, օրինակ՝ հէնց վերը նշուած Բարսեղ Սարգիսեանի ուսումնասիրութիւնը²², ունեն նաեւ աղբիւրագիտական կարեւոր նշանակութիւն:

Մեր կողմից ուսումնասիրուած տարաբնոյթ սկզբնաղբիւրների մէջ մեծ թիւ են կազմում հայ, թուրք, քուրդ, իրանցի եւ եւրոպացի հեղինակների տպագիր վկայութիւնները, կենսագրութիւնները, յուշագրութիւնները, ուղեգրութիւնները եւ մամուլում հրապարակուած լրատուութիւնը:

Այս շարքին են պատկանում Կ. Պոլսի հայ պատրիարքների եւ բնիկ, «շրջիկ» կամ «այցելու» քահանաների տպագիր յուշերն ու տպաւորութիւնները, զեկոյցները եւ այլն: Դրանցից կարելի է առանձնացնել Կեսարիայի հոգեւոր հայր Հայկազուն աւագ քահանայ Կարապետեանի գաւառի հայութեան մասին ներկայացրած վիճակագրական պատկերը²³ եւ Շաւարշ քահանայ Պալըմեանի գրչին պատկանող «Ու ես կ'երթամ» հատորը, ուր հետաքրքիր դրուագներ կարելի է գտնել գաւառահայութեան 1960-ականների կեանքի մասին²⁴:

Այս իմաստով ուշագրաւ է Թուրքիայի հայոց պատրիարք Շնորհք արք. Գալուստեանի 1980 թ. երուսաղէնում բանախօսութեան ժամանակ՝ ներկայացրած գաւառներում ապրող հայութեան պատկերը, ուր ոչ միայն նշուում են վիճակագրական կարեւոր տուեալներ, այլեւ կատարուում են տեսական-էթնոլոգիական նշանակութիւն ունեցող հաստատումներ²⁵:

²¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ռ., Իսլամացված հայերի խնդիրների շուրջ, Երևան, 2009: Տե՛ս նաեւ Մելքոնյան Ռ., Իսլամացված հայերի խնդիրը Թուրքիայում, *21-րդ դար*, թիվ 1 (19), 2008:

²² Տե՛ս Սարգիսեան Հ. Բ. Վ., Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Հայաստանի, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1919:

²³ Տե՛ս Հայրենիք տարեգիրք-տօնացոյց, Բոստոն, 1947, էջ 242-244:

²⁴ Տե՛ս Պալըմեան Շ., Ու ես կ'երթամ, Ստամբուլ, 2005:

²⁵ Տե՛ս Ալիք, Թեհրան, 1980, դէկտեմբերի 18:

Նոյն շարքին են պատկանում նաեւ մէկ այլ հոգեւորական՝ Շահէն Մակարեանի վկայութիւնները, որոնք առընչուում են 1970-ականներին սասունցի հայ բեկորների հաւաքական գիտակցութեանն ու կեցուածքին, նրանց գոյատեւման բարդ խնդիրներին²⁶:

Աղբիւրագիտական իմաստով նշանակալից է նաեւ թուրքական «Ձումհուրիթում» թերթի թղթակից Օֆուզ Գիւլդեմիրի 1981 թ. օգոստոսի 12-16-ին լոյս տեսած «Անատոլիայի հայ հայրենակիցները» յօդուածաշարը, ուր յետեղաշրջման շրջանի թարմ տեղեկութիւններ են հաղորդուում գաւառահայութեան մասին²⁷:

Տեղեկութիւնների մի զգալի բաժինը ձեռք ենք բերել տպագիր մամուլից: Թուրքահայ մամուլի էջերում յաճախ կարելի է հանդիպել մեր կողմից առանձնացուած աշխարհագրական տարածքներում 1960-ական թուականներին ծնուած, 1980-ականներին հասարակական կեանք թեւակոխած եւ Ստամբուլում հաստատուած հայերի կենսագրականների, որոնց միջոցով կարելուր տեղեկութիւններ են ձեռք բերուում խնդրոյ առարկայ հայութեան մասին²⁸:

Տեղեկատուական նկատառելի բազա կարելի է համարել Բոստոնի «Հայրենիք ամսագիրը», յատկապէս իր 1930-ական եւ 1960-ական համարների «գաղութ գաղութ» խորագրով հաղորդած կամ մէջբերած լուրերով: Հիմնահարցի վերաբերեալ բազմաբնոյթ եւ բազմաթիւ լրատուութիւնների ենք հանդիպել, ինչպէս Թեհրանում հրատարակուող «Ալիք» օրաթերթի 1940-ականից մինչեւ 1980-ականների, այնպէս էլ «Դրօշակ» պարբերականի 1980-ականների վերջին տարիների եւ 1990-ականների՝ բազմաթիւ համարներում: Իսկ թուրքահայ մամուլում, իրենց անմիջական տեղեկատուական եւ լրագրական անցեալով, առանձնանում են պոլսահայ երկու օրաթերթը՝ «ժամանակ» ու «Նոր Մարմարա»: Այս առումով, մասնաւորապէս, «Նոր Մարմարայի» 2000-ականների համարները տեղեկութիւնների լայն դաշտ են բացում հետազոտողի առջեւ:

Հիմնահարցը լայնօրէն շօշափուում է հայ եւ օտար հեղինակների յուշագրական նիւթերում եւ նմանօրինակ վկայութիւններում: Եւրոպացի Արնոլդ Համէլինը եւ ժան Միշել Բրունը «Վերագտնուած յիշատակը» (*La Mémoire retrouvée*) աշխատութեան մէջ, մէջ են բերել Վանում 1956 թ. ծնուած եւ Ֆրանսիայում հաստատուած մի հայի վկայութիւնները՝ Էրզրումում, Կարսում եւ այլ քաղաքներում ու գիւղերում բազմաթիւ հայ ընտանիքների հետ իր հանդիպումների մասին²⁹:

Քուրդ քաղաքական գործիչ եւ ղեկավար Աբդուլլահ Օջալանը եւս վկայել է «թաքուն» հայերի գոյութեան մասին: Նա 1990-ականների կեսերին, թուրք լրագրող Եալչին Քիւչիւքի վարած մամլոյ ասուլիսի ընթացքում մանրամասներ է հաղորդել հիմնահարցի մասին³⁰:

²⁶ Տե՛ս Բանբեր, 1970, յունուար-փետրուար, թիւ 1-2:

²⁷ Ալիք, Թեհրան, 1981, դեկտեմբերի 9:

²⁸ Տե՛ս օրինակ՝ Սուրբ Փրկիչ, 2001, յունիս-յուլիս, թիւ 620-621, էջ 9:

²⁹ Տե՛ս Գասպար Ա., Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչութիւնը, Լոս Անջ., 1989, էջ 111-112:

³⁰ Քիւչիւք Ե., Վերապրումի պատմուածք, Աբդուլլահ Օջալանի յուշերն ու մտորումները (պարսկերէն), Թեհրան, 2000, էջ 48 եւ 49:

Ջեբիմի թուրքերեն կայք-էջի հեղինակները, մատնանշելով Ջեբիմի հայկական լինելու հանգամանքը, առանձին տեղ են յատկացրել գիւղի ներկայիս հայ բնակիչներին եւ լուսանկարներով ներկայացրել նրանց միջեւ առկայ ազգակցական կապերի մասին հետաքրքրական տեղեկութիւններ³¹:

Հիմնահարցն անխուսափելիօրէն արծարծուում է մինչեւ իսկ Թուրքիայի գրոսաշրջութեան ոլորտներում: Պատահական չէ, որ այս բնագաւառում աշխատող Սիման Թորթումը, 2006 թ. իր մի հրապարակման մէջ անդրադառնալով «կրիպտո-արմէններ»-ին, նրանց բնութագրում է պարզ ու դիպուկ սահմանմամբ: Նրա բնորոշմամբ, «թաքուն» հայերը «մուտւլմաններ են, որոնք պահպանում են իրենց բուն հայկական ինքնութիւնը: Իսկ նրանցից ոմանք էլ քողագերծուում են իրենց այդ թաքուն ինքնութիւնը»³²:

Մուշի, Բիթլիսի եւ Բինգօլի (Բիրակն) «թաքուն» հայութեան գիւղերի մասին վկայութիւններ կան նոյնիսկ թուրքական հակահայ քարոզչական կայք-էջերում: Նրանցից մէկուն ասում է, որ ներկայումս Գենչի եւ Մուշի շրջանում գոյութիւն ունի 25 հայկական գիւղ³³: Ակնարկւում է նաեւ Էրզինջանի (Երզնկա) Քեմախի շրջանում (Կամախ) չորս հայկական գիւղերի առկայութեան մասին³⁴:

Ներկայումս Մուշում ապրող Արմէն Մարտիրոսեանը, իր տուած հարցազրոյցում որոշակիացնելով եւ ընդհանուր գծերով բնութագրելով Մշոյ ներկայիս հայութեան վիճակը, վկայում է, որ «Մշոյ մէջ այսօր 1,000 հայեր են ապրում, որոնք ոչ ամուսնական եւ ոչ էլ այլ կապերով չեն շփուում քրդերի եւ թուրքերի հետ»³⁵:

Այսպիսով, «Հայ բնակչութեան էթնոկրօնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում» թեմայի **աղբիւրագիտութիւնը** բաղկացած է հետեւեալներից.

- գրքեր, ատենախօսական եւ գիտական յօդուածներ, որոնք ունեն սկզբնաղբիւրային արժէք,
- ուղեգրութիւններ եւ յուշագրութիւններ,
- հայերէն եւ օտարալեզու տպագիր մամուլ,
- կայք-էջեր եւ էլեկտրոնային այլ աղբիւրներ:

Հիմնահարցի վերաբերեալ թուրքական արխիւային միւթեր ցաւօք չկան, կամ դրանք, հասկանալի պատճառներով, հասու չեն մեզ:

ԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ:

Ատենախօսութիւնը բաղկացած է ներածութիւնից, երեք գլխից, եզրակացութիւնից, օգտագործուած սկզբնաղբիւրների եւ գրականութեան ցանկից:

ՆԵՐԱՇՈՒԹԵԱՆ մէջ հիմնաւորում է ընտրուած թեմայի գիտական

նշանակութիւնն ու արդիականութիւնը, նպատակն ու խնդիրները, աշխատանքի մեթոդաբանութիւնը, գիտական նորոյթն ու գործնական-կիրառական նշանակութիւնը, ներկայացում է օգտագործուած սկզբնաղբիւրների եւ գրականութեան տեսութիւնը:

³¹ <http://www.cibin.de>
³² http://www.pressbox.co.uk/detailed/Arts/Armenians_in_Malatya_soon_to_demand_the_reopening_of_the_church_79067.html.
³³ <http://www.ulkuocaklari.org.tr/arastr/teror/10.htm>.
³⁴ Նոյն տեղում:
³⁵ Դիտակ, Բեյրութ, 2004, ապրիլ-մայիս, թիւ 24, էջ 60:

Առաջին գլուխը՝ «ՀԻՄՆԱԴՆՈՐՑԻ ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ», բաղկացած է երեք ենթագլխից: Այս գլխում հետաքրքրող հարցի շրջանակներում նախ ներակայացում են հիմնահարցի քննարկման տեսական հիմքերը, անդրադառնալով ազգային ինքնագիտակցության եւ պատկանելութեան սահմանման առկայ մտեցումների: Ապա առանձին ենթագլուխներում ճշտում են հիմնաւորում են հիմնահարցի պատմաժամանակագրական, աշխարհագրական եւ էթնոլոգիական մատուցման եւ քննարկման եղանակները:

Առաջին ենթագլխում՝ «Պատմաժամանակագրական հոլովոյթ», հիմնաւորում է նիւթի քննարկման եւ ներկայացման յարմար հոլովոյթը: Փորձ է արուել սոյն հոլովոյթը, հնարաւորութեան սահմաններում, համապատասխանեցնել Թուրքիայի Հանրապետութեան քաղաքական պատմութեան նշանակալից ժամանակագրական փուլերին: Համառօտ կերպով քննելով Թուրքիայի Հանրապետութեան անցած քաղաքական ուղին՝ յատկապէս Քենալ Աթաթուրքի իշխանութեան շրջանին յաջորդող տարիներին, պարզում են քաղաքական դաշտի պարբերական ապակայունութեան շրջաններ, որոնց յաջորդել են զինուորական յեղաշրջումներ կամ բանակի միջոցով կատարուած այլ տեսակի վարչաքաղաքական միջամտութիւններ:

Թուրքիայի Հանրապետութեան քաղաքական պատմութիւնից դատելով, նկատի ունենալով համաշխարհային եւ տարածաշրջանային հասարակական-քաղաքական խոշոր իրադարձութիւնները, ու, մասնաւորապէս, հաշուի առնելով հանրապետական Թուրքիայի հակահայ քաղաքականութեան համատեքստում տարբեր իշխանութիւնների մարտավարական մտեցումների տարբերութիւններն ու նրբութիւնները՝ նիւթի քննարկման համար առաջնորդուել ենք ժամանակագրական հետեւեալ փուլերով. 1923-1938 թթ., 1938-1950 թթ., 1950-1960 թթ., 1960-1980 թթ., 1980-1991 թթ. եւ 1991-2005 թթ. ժամանակահատուածները, որոնք ներկայացուած են երկրորդ գլխի համապատասխան ենթագլուխներում:

Ժամանակագրական փուլերով առաջնորդուելու մեր մտեցումն, ընդհանրապէս, համապատասխանում է թուրքագիտական եւ Թուրքիայի նորագոյն պատմութեան մի շարք մասնագէտների մտեցմանը:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Աշխարհագրական շրջագիծ», ճշտուել է հիմնաճահիցի աշխարհագրական ընդհանուր տարածքը: Ներկայումս Թուրքիան բաղկացած է 80-ից աւելի վարչատարածքային միաւորներից կամ նահանգներից, որոնցից 57-ը կազմում են մեր ուսումնասիրութեան պայմանական շրջագիծը (Անկարայից դէպի արեւելեան սահմանները): Այս 57-ից մտաւորապէս 18-ը համընկնում են ուիլսոնեան իրաւարար վճռի հիման վրայ սահմանուած Հայաստանի, իսկ մտաւորապէս 9-ը՝ Հարաւարեւմտեան Հայաստանի սահմանների հետ: Համարեայ 7-ը կարելի է առանձնացնել որպէս Կիլիկիայի սահմաններ եւ միւս 23-ը՝ պայմանականօրէն որպէս Փոքր Հայք եւ յարակից շրջաններ: Սոյն տարածքների սահմանագծման հարցում առաջնորդուել ենք ներքոյիշեալ հիմունքներով.

- Ուիլսոնեան իրաւարարութեամբ ճշտորոշուած Արեւմտեան Հայաստանի առանցքային նշանակութիւնը եւ նրա անմիջական հարեւանութեամբ գտնուող տարածքների նուազ նշանակութիւնը Հայկական հարցի եւ Հայ դատի պահանջատիրութեան մէջ:

• Հայութեան մինչեղեռնեան շրջանի ցրուածութիւնը, նրա վարչական եւ հասարակական կեանքի եւ յարաբերութիւնների ամբողջութիւնը:

Երրորդ ենթազխում՝ «Աշխարհագրական շրջագիծ», նախ արժարժել ենք այն հարցը, որ առարկայ հայութիւնը, կենցաղային-հասարակական ներքին յարաբերութիւնների տեսանկիւնից ուժացման ենթարկուելու իմաստով, ինչպէս նաեւ կրօնական, մշակութային եւ լեզուական յատկութիւնների պահպանման առումով այլատարր է եւ ներկայանում է նկարագրային տարբեր տիպերով:

Ապա քննարկելով առկայ տեսակետները եւ բաւարար հիմք ընդունելով ազգային գիտակցութեան տեսութիւնները, յանգել ենք խնդրոյ առարկայ հայութեանը տիպաբանական երեք գլխաւոր խմբի բաժանելու տրամաբանութեանը, ըստ հետեւեալի.

• «Պաշտօնական» հայութիւն, որը Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ կամ Աւետարանական եկեղեցիներին կապուած համայնքների տեսքով գոյատեւել է զանազան նահանգներում եւ աւաններում: «Պաշտօնական» հայութեան կապը Կ. Պոլսի կազմակերպուած համայնքի հետ քիչ թէ շատ պահպանուել է մանաւանդ Կիլիկիայում:

• «Իսլամացած» հայութիւն, որը հիմնականում բաղկացած է պոնտահայ եւ հանձնահայ մանր ու խոշոր տոհմական խմբերից, որոնք բնակուում են սեւծովեան ափերիզում՝ պատմական Ջանիկից (Սամսունից) մինչեւ հայ-վրացական սահմանները երկարող տարածքներում:

• «Թաքուն» հայութիւն, որը բռնի կերպով եւ հիմնականում իր ֆիզիկական գոյութիւնը պահելու հարկադրանքի տակ դաւանափոխուել է հայկական պարբերական կոտորածների ժամանակաշրջանից (1894-1923 թթ.) սկսած եւ ներկայումս ապրում է աշխարհագրական մեր պայմանական չորս տարածաշրջանների բազմաթիւ քրդաբնակ եւ թուրքաբնակ գիւղերում ու գիւղակներում:

Երկրորդ զուխը՝ «ՎԵՐԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ (1923-2005 թթ.)», բաղկացած է վեց ենթազխից: Այս ենթազխուխներում, պատմաժամանակագրական ճշտուած հոլովոյթի հիման վրայ, փորձ է կատարուել աշխարհագրական սահմանուած չորս տարածքներում ներկայացնել եւ քննարկել հայ էթնոկրօնական տարրի նշուած երեք տիպերի գոյութեան, գոյատեւման եւ վերակերպման համապարփակ իրավիճակը:

Առաջին ենթազխում՝ «Թուրքիայի Հանրապետութեան ձեւաւորման շրջան (1923-1938 թթ.)» ցոյց է տրվում, որ Թուրքիայի Հանրապետութեան հիմնադիր Քեմալ Աթաթուրքի իշխանութեան շրջանում հայութիւնը գտնուել է յետեղեռնեան քաղաքական, հասարակական եւ հոգեկան ծանր իրավիճակի մէջ եւ գոյատեւելու ելքեր է որոնել: Գոյատեւած հայերի փրկութեան պայմաններից էր կախուած մնում նրանց յետնորդների ազգային պատկանելութեան ճակատագիրը: Ջարդերից ու տեղահանութիւններից փրկուելու պատճառները, ըստ էութեան, բազում են եղել եւ տարաբնոյթ: Սակայն կարելի է մի ընդհանրական օրինաչափութիւն մատնանշել. այն է՝ իսլամացումը ձեւական նախապայման է հանդիսացել գոյատեւման համար:

Տիպաբանական առումով մեր սահմանած «թաքուն» հայութեան տեսակն այդ ժամանակահատուածում դեռևս իր լիարժէք տեսքով կերտուած չի եղել, սակայն բազմաթիւ հայ կանայք եւ որբեր գտնուել են թուրք կամ քուրդ ընտանիքների տիրապետութեան տակ: Եղել են նաեւ շօշափելի թուով հայեր, որոնք, իրենց իսլամ կամ արտասահմանցի ներկայացնելով, փրկուել են ստոյգ մահից: Յետեւաբար այս ժամանակահատուածում հայութիւն ասելով դեռ պէտք է հասկանալ վերապրող հայութեան խզուած, կտրուած եւ բարոյահոգեբանական իմաստով քայքայուած մի ընդհանրական զանգուած, մի կոնգլոմերատ՝ ցրուած ամբողջ երկրի տարածքով մէկ:

Աշխարհագրական առումով մեր սահմանած չորս տարածքներում, ուր որ գոյութիւն չեն ունեցել պետական կոշտ արգելքներ, այնտեղ նկատելի էին նախկին իներցիայով ընթացող հաւաքական հոգածութեան, մտածողութեան եւ գործունէութեան երեւոյթներ: Նման երեւոյթներ յատկապէս նկատվել են Փոքր Հայքի եւ յարակից շրջաններում, որոնք ուղղակիօրէն գտնուել են եւրոպական դիւանագիտութեան տեսադաշտում:

Այս ժամանակահատուածում, բազմաթիւ եւ յաճախ հակասական տեղեկութիւններ եւ հանգամանքներ հաշուի առնելով, կարելի է ամենայն չափաւորութեամբ եզրակացնել, որ մեր տիպաբանութեան առումով եւ «թաքուն», եւ «պաշտօնական» հայութեան թուի սկզբնական հանրագումարը կազմել է մօտաւոր թուով 330 հազար մարդ: Պէտք է նկատի առնել նաեւ այն, որ բազմաթիւ աղբիւրներ մատնանշում են «իսլամացած»-ների բարձր թուի առկայութիւնը:

Երկրորդ ենթազխում «Իսմէթ Ինճիլի նախագահութեան տարիներ (1938-1950 թթ.)» հիմնահարցը քննարկում է Թուրքիայի Հանրապետութեան պատմութեան «երկրորդ շրջան»-ում: Քենալ Աթաթուրքի կառավարման համեմատութեամբ այս փուլում հայութիւնը գտնուել է քաղաքական եւ հասարակական առաւել անտանցի ճնշման մթնոլորտում: Փաստօրէն Քենալի եւ Ինճիլի կառավարման ժամանակահատուածների հիմնական տարբերութիւնն այն է, որ Քենալի օրօք գոնէ՝ պոլսահայութիւնը համեմատական խաղաղ կեանքով էր ապրում: Ինճիլի օրօք պոլսահայութեան դէմ եւս ճնշումներ կիրառուեցին: Իսկ գաւառահայութեան դէմ հալածանքի քաղաքականութեան հարցում այս երկուսի միջեւ էական տարբերութիւններ չեն ուրուագծուում:

Նացիստական գաղափարներով ու յաղթանակներով ոգեւորուած թուրքական ցեղապաշտութիւնը՝ պանթուրքիզմը, այս շրջանում վերակազմակերպուեց եւ վճռականօրէն շարունակեց իթիհատական քաղաքականութիւնը՝ հայութեան ոչնչացման ուղղութեամբ: Իշխանութիւնների յատուկ կարգադրութեամբ 1942 թ. նոյեմբերի 11-ին փոքրամասնութիւնների համար ճշտուեց «Վարլըկ վերգիսի կանունու» կոչուող հարկային մի օրէնք (բառացիօրէն՝ «կապիտալ հարկ», «ունեւորութեան հարկ»), որի խստապահանջ գործադրումը հայութեան եւ արտահոսքի, եւ ազգային ինքնութիւնից ձեւականօրէն հրաժարուելու զխաւոր պատճառ հանդիսացաւ:

Կարելի է ասել, որ թուրքացման համատարած քաղաքականութեան ամենադաժան արգասիքները երեւան են եկել այս ժամանակահատուածում, որոնց հետեւանքով, մանաւանդ՝ գաւառներում, կատարելագործուել է «թաքուն» հայի կերպարը:

Հաշուի առնելով 1920-1930-ականներին Կիլիկիայի հայաթափման ծաւալը (մօտ 130 հազար մարդ), ինչպէս նաեւ Խարբերդ-Տիգրանակերտ-Դերսիմի հայութեան մասնակի բռնագաղթը (շուրջ 30 հազար մարդ), կարելի է ասել, որ Իսմէթ Ինոնիւի իշխանութեան այս ժամանակահատուածում գաւառներում ապրող «թաքուն» հայերի թիւը կազմել է առնուազն 170 հազար մարդ:

Երրորդ ենթազխում «Ղեմնկրատական» իշխանութեան ժամանակաշրջան (1950-1960 թթ.)» հիմնահարցը քննարկում է հանրապետութեան պատմութեան «երրորդ շրջան»-ում: Այս տասնամեակում Ջելալ Բայեարի նախագահութեան եւ Ադնան Սենդերեւի վարչապետութեան օրօք, հայութիւնը հասցրել է փոքր-ինչ շունչ քաշել՝ գոյատեւելու համար: Եթէ բացառենք ծայրայեղական աջ ուժերի կողմից հրահրուած 1955 թ. սեպտեմբերի 6-ի եւ 7-ի հակայոյն եւ հակահայ ամբոխային բռնարարքները՝ Կ. Պոլսում եւ Թուրքիայի արեւմտեան շրջաններում, հայութիւնն այս ժամանակահատուածում գտնուել է համեմատաբար տանելի պայմանների մէջ՝ իր համայնքային քայքայուած կեանքը վերակազմակերպելու առումով:

Ի տարբերութիւն Ինոնիւի բռնատիրութեան, «ղեմնկրատ»-ներն այս ժամանակահատուածում ընթացք էին տալիս սահմանափակ թուով եկեղեցիների վերաբացմանն ու օծմանը, գերեզմանոցների եւ միւս վագիֆների իրաւական հարցերի դրական լուծմանը եւ, իհարկէ, խօսքի սահմաններում արտօնում էին գաւառական մի քանի դպրոցների վերաբացումը:

Այս ժամանակահատուածում «պաշտօնական» եւ «թաքուն» հայութեան առաւել իրատեսական թուաքանակ կարելի է համարել 200,000-ը, որը եւ մատնանշուում է մի շարք աղբիւրներում:

Չորրորդ ենթազխում «Ձիմուորական առաջին յեղաշրջման տարիներ (1960-1980 թթ.)» հիմնահարցը քննարկում է Թուրքիայում տեղի ունեցած զիմուորական երկու խոշոր յեղաշրջումների արանքում ընկած ժամանակահատուածում: 1960-1980 թթ. ժամանակաշրջանը հանրապետական Թուրքիայի պատմութեան մէջ կարելի է համարել զիմուորական խունտայի բռնատիրութեան շրջան: «Ղեմնկրատական» իշխանութիւնների համեմատաբար ազատ պայմաններին յաջորդող այս շրջանում հայութիւնը դանդաղ կշռոյթներով է շարունակել իր խիստ սահմանափակ հասարակական կեանքը: Սենդերեւեան իշխանութեան հաշուեյարդարից յետոյ, հայկական մնացորդացի հանրային-մշակութային կեանքի օղակն աստիճանաբար աւելի է սեղմուել աշխարհագրական մեր սահմանած տարածքներում:

Այս ժամանակահատուածում, ի թիւս առկա էական պատճառների, կարելորում է նաեւ սփիւռքահատութեան կազմակերպուելն ու ակտիւացող հայկական պահանջատիրական շարժումների ծնունդը:

Այս ժամանակահատուածը յատկանշուում է նաեւ «Գորշ գայլերի» հակահայ գործունէութեան ակտիւացմամբ: Բուն անունով «Ազգայնական շարժում» (MHP) ծայրայեղ աջ, ցեղապաշտական այս կուսակցութիւնը գնդապետ Ալփարսլան Թուրքէշի գլխարկութեամբ 1969 թուականից հանդիսացել է պանթուրամիզմի ամենահիւսկու բազուկը՝ Թուրքիայի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան դաշտերն ամէն կարգի ընդդիմութիւնից ու հակառակորդից «մաքրելու» գործում:

Այս ժամանակահատուածում գաւառահայութեան հանընդհանուր թուաքանակի մասին եւս ստոյգ տեղեկութիւններ գոյութիւն չունեն: 1960-ականների վերջերում

հրապարակուած տեղեկութիւններէից եւ ոչ լրիւ տուեալներէից եզրակացում է, որ գաւառներում եղել են մօտ 500 հազար հայեր, ընդորում, մեծ մասամբ «թաքում» հայեր:

Այս ժամանակահատուածում, զինուորական իշխանութիւնների կողմից «թաքում» հայութեան ազգային ինքնագիտակցութեան ձգտումների կոպիտ ճնշումը, շարունակուող թուրքացման քաղաքականութիւնը, մարդկային իրաւունքների ոտնահարումը եւ կրօնաէթնիկական խտրականութիւնը նրան մղում են հակապետական կոշտ եւ հակոտնեայ պայքարի ուղիների:

Չինգեորդոյ ենթագլխում` «Զինուորական երկրորդ յեղաշրջման շրջան (1980-1991 թթ.)» հիմնահարցը քննարկուում է Թուրքիայում տեղի ունեցած զինուորական երկրորդ պետական հարուածի թողած ազդեցութիւնների լոյսի տակ: Եթէ 1960 թ. զինուորական յեղաշրջումն առաւելաբար միտուած էր ժողովրդավարական կուսակցութեան զխաւորած իշխանութիւնների տապալմանը, ապա 1980 թ. յեղաշրջումն ինչպէս ներքին քաղաքական, այնպէս էլ սոցիալական, հասարակական եւ յատկապէս արտաքին քաղաքական հիմնական փոփոխութիւններ առաջացրեց Թուրքիայում:

Առաւել հաշուարկուած եւ համակարգուած քայլերով է բնորոշուում Քենան Էրէնի զխաւորած կառավարութեան հակահայ ռազմավարութիւնն այս շրջանում, երբ թուրքացման քաղաքականութեան փոխարէն առաւելաբար շեշտադրուեց իսլամացման քաղաքականութիւնը:

Էրէնեան իսլամացման քաղաքականութեանն առընթեր` յատկապէս արեւելեան տարածքներում կարգադրուել է հակաֆէոդալական մի կացութեան, որը մեծապէս ազդել է հայութեան վրայ: Այսպէս` քուրդ աւանդական օջախներում ստրուկի կարգավիճակ ունեցող հայ ֆլաները պաշտպանուում էին իրենց քուրդ աւատապետ աղաների կողմից` ընդդէմ ամէն տեսակ սպառնական արտաքին ազդակների: Խոշոր աւատապետական յարաբերութիւնների քայքայման պայմաններում երէկուայ հայ ֆլաներն այլեւս պարտադրուեցին մշակի կարգավիճակով աշխատանքի անցնել քուրդ միջին գիւղացիութեան մօտ, ինչը մեծապէս խոցելի էր դարձնում նրանց` հասարակական, կրօնական եւ միմչէ իսկ ֆիզիկական առումով: Ահա այդ իւրայատուկ հասարակական յարաբերութիւնների կացութեանն էլ իր հերթին բացասական հետք է թողել յատկապէս քրդաշատ նահանգներից «թաքում» հայերի արտահոսքի հարցում: Էրէնեան հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքով նոր լիցք է հաղորդուել նաեւ «պաշտօնական» հայութեան արտագաղթի երեւոյթին: Սոյն արտահոսքերին առընթեր` պետական համակարգուած ծրագրով տարբեր էթնիկ խմբերով են բնակեցուել հայաբնակ եւ հայապատկան տարածքները յատկապէս Ուիլսոնեան Հայաստանում:

Ուիլսոնեան Հայաստանում եւ Հարաւարեւմտեան Հայաստանում բռնկուած քրդերի ազատագրական զարթօնքն անմիջական ազդեցութիւն էր թողնում հայութեան վրայ: Այս երեւոյթը ոչ միայն ապացուցում էր «թաքում» հայութեան զանգուածային ներկայութիւնը նշուած տարածքներում, այլեւ լաւագոյնս բնութագրում նրանց հակապետական կոշտ կողմնորոշումը:

Վեցերորդ ենթագլխում` «Հայաստանի անկախութեան տարիներ (1991-2005 թթ.)» կարեւորում են 1991 թուականից յետոյ ընկած ժամանակահատուածում Թուրքիայի

հայութեան կեանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը: Այս շրջանի բնորոշ շրջադարձը Խորհրդային Միութեան փլուզումն է իր բոլոր յարակից հարցերով եւ հետեւանքներով: Փլուզում, որը յեղափոխական իրավիճակի մէջ դրեց բովանդակ տարածաշրջանի իրաւագրկուած ազգերին եւ էքնիկական խմբերին՝ իրենց չլուծուած կամ թերի լուծուած ազգային հարցերի արծարծման եւ արդար լուծման ուղղութեամբ: Ազգային ինքնաճանաչման համընդհանուր այս զարթօնքը եւ տեղեկատուական ու հաղորդակցական միջոցների աննախադէպ թռիչքը ճակատագրական նշանակութիւն ունեցան խնդրոյ առարկայ հայութեան համար:

Թուրքիան Խորհրդային Միութեան պէս բազմազգ պետութիւն լինելով հանդերձ՝ նոյն ճակատագիրը չունեցաւ: Սակայն Խորհրդային Միութեան փլուզումը եւ դրա հետեւանքով Խորհրդային համրապետութիւնների անկախացումը կամ վերանկախացումը քաղաքական եւ իրաւական նախադէպ հանդիսացան միւս բոլոր բազմազգ պետութիւնների համար: Դրա հետեւանքով Թուրքիան ինքը եւս տակաւին ապրում է փլուզման ու տարածքային մասնատման մղծաւանջ:

Թուրքիայի հաւանական փլուզման եւ տարածքային ամբողջականութեան քայքայման որեւէ ուղի, մեր համոզմամբ, անխուսափելիօրէն անցնելու է Գայկական հարցի միջով: Իսկ Գայաստանի Գանրապետութեան, ինչպէս նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի Գանրապետութեան գոյութիւնն, անխուսափելիօրէն, ճակատագրական ազդեցութիւն կարող է գործել մեր խնդրոյ հայութեան զարթօնքի վրայ:

Այս տեսակէտից սոյն ժամանակահատուածը տարբերուում է միւսներից ոչ միայն իր այժմեականութեան եւ տուեալների համեմատական առատութեան, այլ մանաւանդ՝ խնդրոյ առարկայ հայութեան հասարակական կեանքի եւ ազգային-հաւաքական գիտակցութեան բնագաւառներում արտացոլուող որակական փոփոխութեան առումով:

Երրորդ գլուխը՝ «ՎԵՐԱՎԵՐՊՈՒՄԾ ԳՅՈՒԹԻՒՆՆ ԼՅՍՕՐ. ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ», բաղկացած է չորս ենթագլխից, որոնց մէջ փորձել ենք 1991-2005 թթ. շրջանի կացութիւնը որոշակիացնել «պաշտօնական», «իսլամացած» եւ «թաքուն» հայութեան առընչութեամբ:

Առաջին ենթագլխում՝ ««Պաշտօնական» հայութիւն», ներկայացուում է այդ տիպաբանական խմբի ներկայիս վիճակը, որի մասին առաւել մեծ քանակութեամբ տեղեկութիւններ կան մեր տրամադրութեան տակ: Քննարկումների ընդմիջից պարզուում է, որ Թուրքիայի հայութեան «պաշտօնական» համայնքներն ինչպէս որակական, այնպէս էլ քանակական առումով լուրջ նահանջ են ապրում: Իսկ «պաշտօնական» հայութեան հոգեմտաւոր եւ մշակութային ստեղծագործութեան ասպարեզում կարելի է յիշատակել մի շարք հայ գրողների անուններ, որոնք իրենց գիւղագրական վէպերում, վիպակներում ու պատմութեամբներում, կենդանի պատկերներ տալով գաւառի «պաշտօնական» հայերի կեանքից, ճոխացնում են մեր պատմագիտական տեղեկութիւնները:

Երկրորդ ենթագլխում՝ ««Իսլամացած» հայութիւն», զագաների, ալեւիների եւ «իսլամացած», կրօնափոխուած միւս խմբերի հիմնահարցը հանելով հետազօտութեան ընդհանուր շրջագծից, փորձել ենք անդրադառնալ Ցեղասպանութիւնից դեռ շատ առաջ իսլամացած համշէնահայ-պոնտահայերի ներկայ իրավիճակին:

Թեև կրօնական այլասերումը մնում է անցանկալի իրականություն համշխարհայերի մօտ, սակայն որոշ տուեալներ ապացուցում են, որ այսօր իսլամի նկատմամբ նրանց տածած հաւատքը հեռու է սուլնմիականութեանը յատուկ մոլեռանդութիւնից:

Հայկական ծագում ունեցող այս խմբերի մի մասն ունի հայերեցի իւրայատուկ բարբառ եւ բնակում է սեւծովեան ափերիզից սկսուող եւ մինչեւ Էրզրում երկարող տարածքներում: Համշխարհայերն, ըստ իրենց լեզուակրօնական պատկանելութեան, կազմում են հետեւեալ ենթախմբերը. **ա) արեւմտեան համշխարհայեր**, որոնք բնակուում են Սամսունում (Ջանիկ), Օրդուում, Կիրեսոնում, Տրապիզոնում եւ Ռիզում, թուրքախօս են եւ սուլնմի դաւանանքին յարած, **բ) արեւելեան համշխարհայեր**, որոնք բնակուում են առաւելաբար Արդուիւնում, խօսում են հայոց լեզուի Համշխարհայեր բարբառով եւ յարում սուլնմի դաւանանքին, **գ) հիւսիսային համշխարհայեր**, որոնք բնակուում են Վրաստանում եւ Ռուսաստանում, խօսում են հայոց լեզուի Համշխարհայեր բարբառով եւ քրիստոնեայ են:

Վերջին ենթախմբը՝ հիւսիսային համշխարհայութիւնը, որպէս բուն համշխարհայութեան շառաւիղ, այսօր բնակուում է Աբխազիայում, Վրաստանում եւ Ռուսաստանում: Փաստօրէն այս խմբին պէտք է գումարել նաեւ Միջին Ասիայում բնակուող իսլամացած «խեմշիցի» կամ «խեմշիւլի» փոքրամասնութեանը:

Իսլամացած եւ Թուրքիայում բնակուող առաջին երկու ենթախմբի թուաքանակը գերակշռում է Թուրքիայի սահմաններից դուրս բնակուող վերջին ենթախմբին: Քննարկումները ցոյց են տալիս, որ իսլամացած համշխարհայերը նկատի չեն առնուել Կ. Պոլսի պատրիարքարանի նախաեղեռնեան վիճակագրութիւններում: Հետեւաբար՝ ենթադրելի է, թէ յետեղեռնեան հայկական վիճակագրութիւնը եւս զանց է առել նրանց:

Այնուամենայնիւ Թուրքիայի համշխարհայերը վերջին տարիներին մեծ աշխուժութիւն են ցուցաբերում ազգային-էթնիկական գիտակցութեան զարթօնքի բնագաւառում: Համշխարհայութեան ինքնաճանաչման շարժումը, գտնուելով հանդերձ նախնական փուլում, ունի մեծ ներուժ, գերազանցապէս ընթանում է ինքնուրոյն մղումներով ու պարզում է զարգացման շոշափելի տարողութիւն:

Ցոյց է տրուում, որ թուրքացման քաղաքականութիւնը տարբեր բնոյթ է ունեցել սեւծովեան ափերում եւ «Անատոլիա»-ի այլ շրջաններում: Կրօնական այլասերման ազդեցութիւնն առաւել նկատելի է համշխարհայութեան, քան «թաքուն» հայութեան վրայ: Մինչդեռ լեզուական առումով համշխարհայերն ու պոստհայերն աւելի նուազ ազդեցութիւններ են կրել քրդախօս կամ թուրքախօս դարձած «թաքուն» հայութեան համեմատութեամբ:

Երրորդ ենթազխում՝ «Թաքուն» հայութիւն», ներկայացուում է համիդեան շարդերի, յատկապէս՝ Հայոց Մեծ եղեռնի ընթացքում, ինչու չէ նաեւ «վարլը վերգիսի կանուու» հարկային օրէնքի պատճառով իսլամացած հայութեան ներկայիս վիճակը:

Մեր առանձնացրած պայմանական տարածքներում բնակուող հայութիւնը՝ իր էթնիկական վերակերպուած տիպերով, շարունակում է մնալ խորհրդաւոր եւ զրեթէ անճանաչելի: Միւսների համեմատութեամբ «թաքուն» հայերի պարագան թերեւս ամենաբարդը պէտք է համարել:

Քննարկումներում ցոյց է տրուում, որ «թաքուն լինելու», «խնամքով թաքնուելու» մտակերտածքն ինքնին բարդ եւ անըմբռնելի կենսափիլիսոփայութիւն է: Դժուար է պատկերացնել, թէ ինչպէս կարելի է ամբողջ կեանքի տեւողութեամբ ազգային

պատկանելութիւնը ծածկելով, կրօնը կեղծելով, ամօթի ու վախի զգացումներից եւ հոգեմտաւոր ներքին հակասութիւններից տառապելով, պահպանել ինքնութիւնը եւ կառուցել էքնիկական ինքնուրոյն ներաշխարհի եւ այն փոխանցել յետնորդներին:

Քննարկումներից պարզու՛մ է, որ «թաքուն» հայութեան հետքեր գտնելու գործուն իւրայատուկ զգայնութիւն եւ հայեացք կարելի է նկատել, թերեւս, համատեղ ապրող, «պաշտօնական» հայութեան մօտ: Հետաքրքրականն այն է, որ «պաշտօնական» հայերը յաճախ ի վիճակի են լինում իրենց շրջապատի «թաքուն» հայութեանը յայտնաբերել ամենայն նրբանկատութեամբ:

Փաստերից եւ ապացոյցներից նաեւ երեւում է, որ ներկայումս «թաքուն» հայութիւն է ապրում մեր պայմանական չորս տարածքների բազմաթիւ շրջաններում, յատկապէս Ուիլսոնեան Հայաստանում եւ Հարաւարեւմտեան Հայաստանում:

Լեզուա-հնչիւնաբանական նկատառումներով կատարուած համեմատութեան արդիւնքները ցոյց են տալիս, որ այսօրուայ դրութեամբ «թաքուն» հայերից բաղկացած (առնուազն մէկ տասնեակ) աշիրէներ կան Ուիլսոնեան Հայաստանում (հիմնականում Վանայ լճի հարեւանութեամբ), Հարաւարեւմտեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում:

Իսկ «Թաքուն» հայութեան քաղաքական տիպարի եւ ուղղուածութեան մասին գաղափար կազմելու համար, քննարկում են քրդական կազմակերպութիւնների շարքերում հայկական ծագումով անդամների մասնակցութեան բազմաթիւ փաստերը: Փաստերից դատելով՝ ապացուցւում է, թէ «թաքուն» հայերը, հայկական կազմակերպութիւնների չզոյութեան պայմաններում, զինուորագրւում են քրդական կազմակերպութիւններին եւ այդպիսով դարձեալ «թաքնու՛մ» քրդական տանիքի ներքոյ:

Քննարկման առարկայ են դարձել նաեւ «թաքուն» հայերի հոգեմտաւոր ծալքերը: Բերել են քրդական, ալեւիական եւ զազայական մշակութային եւ քաղաքական լայն մեղիայում հայերէն երգեր կատարող երգիչների մասին գովազդների ու ծանուցումների առկայութեան փաստերը: Երգիչներ, որոնք ըստ իրենց կենսագրականի՝ սվազի, դիարբեքիրցի կամ մշեցի են, որոնք, հայերէն երգերի կատարմամբ եւ տարածմամբ, իրականում վերապրող «թաքուն» հայութեան լինելութեան ձայն են հնչեցնում:

Չորրորդ ենթագլխում՝ «Վիճակագրական ամփոփում», բազմաթիւ

ուսումնասիրութիւնների, լրագրային տեղեկութիւնների, հաղորդագրութիւնների եւ ուղեգրութիւնների քննարկման արդիւնքում, եզրակացւում է, որ քննարկուած երեք խմբերին պատկանող հայութեան կենդանի հետքեր կան մեր պայմանական տարածքների առնուազն 80 քաղաքներում, գիւղերում եւ գիւղակներում:

Սակայն դիւրին չէ խնդրոյ առարկայ հայութեան թուաքանակի մասին վերջնական տեսակէտ յայտնել: Ցոյց է տրուել, որ «պաշտօնական» հայութիւնն այսօր Կ. Պոլսից զատ կազմում է ամենշան թուաքանակ (թերեւս՝ հինգ հազարից պակաս): Ի մի են բերուել «իսլամացած» հայութեան թուաքանակի մասին նշուած բազմաթիւ վկայութիւններ, որոնցից եզրակացուել է, որ «իսլամացած» հայութեան թուաքանակն այսօր կազմում է շուրջ 1,300,000 մարդ: Իսկ «թաքուն» հայերի թուաքանակի կապակցութեամբ, նկատի են առնուել 1920-ականներից մինչեւ 1938 թ. երկարող ժամանակահատուածում Կիլիկիայի հայաթափման թիւը (շուրջ 130 հազար մարդ),

ինչպես նաև 1929-30 թթ. Խարբերդ-Տիգրանակերտ-Դերսիմի հայութեան մասնակի բռնագաղթը (շուրջ 30 հազար մարդ), եւ եզրակացուել է, որ 1940 թ. խնդրոյ առարկայ աշխարհագրական չորս տարածքներում ապրել են առնուազն 170-200 հազար «թաքուն» հայեր: Ամենայն չափաւորութեամբ՝ 170 հազար «թաքուն» հայերի 60 տարուայ աճը (տարեկան 2.5 տոկոս աճի միջին գործակցով) հաշուի առնելով, այսօրուայ նրանց թուաքանակը գնահատուել է աւելի քան 700 հազար մարդ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ հանրագումարի են բերուել աստեմախօսութեան հիմնական արդիւնքներն ու եզրայանգումները.

- Իսլամացունը ֆիզիկական ստոյգ կործանումից ու տեղահանումից փրկուելու հնարք է եղել, որի քողի ներքոյ խնամքով թաքնուել է հայութիւնը եւ վճարել այդ վերակերպման գինը՝ կորցնելով լեզուն, մշակոյթը եւ համայնքային կեանքը:

- Այսօր իրողութիւն է ստուար թուով հայ էթնիկական տարրի առկայութիւնը Ուիլսոնեան Հայաստանում, Հարաւարեւմտեան Հայաստանում, Կիլիկիայում եւ Փոքր Հայքում: Էթնիկական վերակերպուած այս տարրը մաքառում է ինքնաճանաչման եւ իր էթնիկական ինքնութեան պահպանման համար ու փորձում է կապեր հաստատել ազգային օրգանիզմի միւս հատուածների հետ:

- Այսօր այս տարրը, գոյատեւելով հայրենի հողի վրայ, ազգային համընդհանուր զարթօնքի ու տեղեկատուութեան դարաշրջանում վերակերպուած իր ինքնութիւնն արծարծելու եւ վերականգնելու բացայայտ ունակութիւն եւ վճռականութիւն է դրսեւորում:

- Ազգային ինքնաճանաչման եւ զարթօնքի երեւոյթներն այլեւս հնչելութիւն են ձեռք բերում, հրապարակայնանում եւ ստանում աննախընթաց տարողութիւն Թուրքիայի ամբողջ տարածքով մէկ:

- Այս հսկայական ներուժը կարող է կամ ընթանալ տարերային, զարտուղի ճանապարհներով, շահագործուել այլեւայլ համաշխարհային ու տարածաշրջանային քաղաքական ուժերի կողմից եւ ի վերջոյ մարել կամ վերածուել գիտակցուած ազգային շարժման ու վերազարթօնքի:

- Թուրքիայի պետական մտածողութեան տեսակէտից «Անատոլիա»-ի հայութեան հարցը մի կողմից՝ անուրանալի իրողութիւն է, բայց միւս կողմից՝ «անցանկալի» փաստ, պետական անվտանգութեան ու երկրի ամբողջականութեան հետ կապուած մտահոգութիւն եւ ապագայի լուրջ խնդիր:

Աստեմախօսութեան հիմնական դրոյթները ներկայացուած են հեղինակի հետեւեալ **հրապարակումներում**.

1. Հայ էթնոկրօնական տարրի վերակերպումները Թուրքիայի հանրապետութիւնում (1923-2005 թթ.), Երեւան, 2005 (մէնագրութիւն):

2. Հայ էթնոկրօնական տարրը Արեւմտյան Հայաստանում (1923-2005 թթ.), «21-րդ դար», N 3, Երեւան, 2005, էջ 123-137:

3. АРМЯНСКИЙ ЭТНОРЕЛИГИОЗНЫЙ ЭЛЕМЕНТ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ, «21-й ВЕК», № 2, 2005 г. , стр. 67-79.

4. «Պաշտօնական» հայերը Թուրքիայի հանրապետությունում (1923-2005 թթ.), «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր, N 22, Երեւան, 2008, էջ 45-97:

5. Անատոլիայի հայ մնացորդացը, «Պայման» մշակութային հանդես, N 47, Թեհրան, 2009 (պարսկերեն), էջ 23-36:

(بازماندگان ارمنی در آناتولی، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره 47، سال سیزدهم، بهار 1388، صفحات 23-36)

6. Հայ էթնոկրօնական տարրի վերակերպումները Թուրքիայի հանրապետությունում (1923-2005 թթ.), Անթիլիաս, 2009 (մենագրություն):

7. ETHNO-RELIGIOUS TRANSFORMATIONS OF ARMENIAN INHABITANTS IN THE REPUBLIC OF TURKEY (1923 – 2005), Antelias, 2010 (monograph).

KAREN HRANT KHANLARI (KHANLARIAN)

**ETHNO-RELIGIOUS TRANSFORMATIONS OF
ARMENIAN INHABITANTS IN THE REPUBLIC OF TURKEY (1923 – 2005)**

**Dissertation for the degree of the Doctor of History on the specialization of “History of Armenia”
07.00.01.**

The defense of the dissertation will be held on March 29 2013, 14⁰⁰, at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Avenue 24/4).

SUMMARY

The frequent massacres perpetrated against the Armenians, their forceful displacements and particularly the Armenian Genocide has had their profound consequences over this nation. The fact of ethno religious transformation of survived Armenians in today’s Turkey is one of the aspects of this reality. Over hundred thousands of Armenians have been striving to keep their national identity in nowadays republic of Turkey. Hence, the fact of transformed Armenians is one of the top priority agendas for the Armenian nation as a whole, in conserving their ethnic identity and national existence, especially under the current circumstances when there is an already established Armenian independent state.

This research aims to reveal the process of ethno religious transformation of the survived element of Armenians in the republic of Turkey (excluding the nowadays western Turkey) in the post genocide time period. The study is based on the published documentaries, contemporary diaries, printed media and academic researches. Statistical data, approximate demographic figures have been used to illustrate and shed light on the layers of the current aspects of their social and psycho-mental inner world.

The following issues have been discussed in this research:

- To reveal the essential concerns regarding survived Armenians element after the establishment of republic of Turkey in this country.
- To characterize their ethno religious evolution process.
- To distinguish the issues relevant to their national awareness.
- To elicit the socio-economical situation, political life, social status and cultural mental inner world of this survived element.
- To specify the dynamics of their quantitative changes and
- To clarify the approximate statistical data and specifications in this regard.

The above mentioned discussed points in the research are quite topical and contemporary, since the future and the fate of the Armenians residing in Turkey is closely related to:

- The Armenian-Turkish (as nations) and Armenia-Turkey (as states) relations
- The efforts of Turkey to be integrated within EU particularly and its relations with western countries in general
- The vision and the future developments concerning political freedom, human rights issues, the existing other ethno religious problems and the solution of Kurdish problem inside Turkey.

The mentioned problems facing Turkey consequently has caused ignorance of existing Armenian factor in Turkey and violation of their rights by the Turkish authorities.

The description of the dissertation starts with the initial years of formation of Turkish republic, early 1920's, it encompasses the complicated evolution of historical fate of the Armenian nation and covers the timeframe lying from 1923 up to 2005.

Although, numerous current political issues have been raised in the dissertation, yet it does not constrain the academic and applicable significance of the topic.

The post genocidal studies on historical fate of the nation subject to genocide are a critical issue in comparative studies of genocides. It contributes to reveal first, the positive and constructive efforts done by the subject of a given genocide in order to overcome the consequences of that crime and second, it meantime uncovers the negation and denial policies of the perpetrators. From the viewpoint of the comparative studies of genocides, the fate of the Armenians residing in Turkey is a well expression of the latter one. Hence, the academic studies in this regard prove an unprecedented event in the history of the mankind, i.e. continuation of the genocide.

The **introduction** part of this dissertation sets the rationale for the significance and contemporaneity of the chosen topic, its freshness as well as the purpose of the research, the methodology and its applicability, the bibliography and the literature of the field is also presented in this section.

Chapter one “**the theoretical bases in the study of the subject matter**”, concentrates on the theoretical bases of the discussion by introducing the existing approaches on the concepts of national self-conscious and belonging to a national community. The chapter has some subdivisions, the chronological, geographical and ethnological aspects are offered in each subdivision, for the examinations of the core subject.

Chapter two “**The reshaped Armenians in the republic of Turkey (1923-2005)**”, presents and focuses on the circumstances in which the ethnic Armenians strived to exist and recover during that time period and within the specified geographical boundaries.

Chapter three “**transformed Armenians today, a typological and geographical study**”, contains four subdivisions, in which the situation lied between 1991 up to 2005 time period is presented as the current status.

Conclusions part offers some conclusions about the discussed points in the dissertation as follows:

- Islamification had been a mean, in order to survive physically, not to be annihilated or forcefully displaced. Armenians hid themselves under the cover of Islam, yet they highly paid for that, losing their language, culture and social life as Armenians.

- Today the densely population of the ethnic Armenians in the Wilson bordered lands of Western Armenia, Southwestern Armenia, Cilicia and Minor Hyke is an undeniable fact. These ethnic Armenians are striving for conservation of their ethnic identity and self recognition, trying to get connected to their original roots.

- In the current age of global national awakening and the advanced communication, this ethnic element who managed to survive in its homeland, potentially is trying to express its identity and is determined to act so.

- The wave of national awakening and self recognition of this ethnic element has widely received and publicized inside Turkey.

- There is a possibility that this huge potentiality can be driven spontaneously and to the by-ways, even can be manipulated by global and territorial political powers, and thus eventually extinct. It also can turn to a national awakening, self conscious and alert movement.

- The existing thought among the Turkish authorities takes “Anatolian” Armenian issue as an undeniable reality, but meanwhile considering it as an “unwilling” fact. This issue is viewed as a threat to the security and integrity of the country.

Bearing in mind the general parameters of this study, the subject has a certain political significance and, as such, it is modern. In this sense, it can serve as an initial source for future studies.

КАРЕН ГРАНТ ХАНЛАРИ (ХАНЛАРЯН)

ЭТНОРЕЛИГИОЗНЫЕ ПЕРЕВОПЛОЩЕНИЯ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1923 – 2005 ГГ.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности «История Армении» 07.00.01.

Защита состоится 29-го марта 2013 г. в 14⁰⁰, на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА (0019, Ереван, пр.Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

Процесс этнорелигиозного перевоплощения армянского элемента в Турции является результатом политики периодических погромов и насильственных депортаций армян и особенно Геноцида 1915 года. По сей день сотни тысяч армян, живущих в Турции, продолжают тяжелую борьбу за сохранение своей национальной идентичности. Поэтому сегодня - в условиях существования независимой армянской государственности - наличие переформированного и перевоплощенного армянского населения в Турции является одним из сложных вызовов в тяжелейшей борьбе за сохранение этнического облика и дальнейшего существования армянской нации.

Цель настоящего исследования - изучение сложного процесса этнорелигиозного перевоплощения армян в Турецкой Республике (за исключением Западной Турции), изучение статистических и демографических параметров армянства, выявление особенностей общественной жизни и духовного облика армянского элемента на основе опубликованных документов, воспоминаний современников, периодической печати и научной литературы.

Для разрешения этой задачи мы поставили перед собой следующие цели:

- Проанализировать проблему существования армянского элемента в новых условиях Турецкой Республики.
- Охарактеризовать процесс его этнорелигиозного перевоплощения в свете проблемы сохранения национального самосознания.
- Изучить социально-экономические и политические условия, общественный быт, культурный и духовный облик армян Турции.
- Исследовать динамику количественных изменений армянского элемента и уточнить примерные статистические данные об этом.

Анализ каждой из этих проблем имеет актуальное значение и тесным образом связан:

- со сложным процессом армяно-турецких отношений, в том числе - межгосударственного диалога между Арменией и Турцией,
- с отношениями западных стран и Турции и особенно с её попытками вступления в Европейский Союз,
- с проблемой расширения политических свобод и защиты прав человека в Турции,
- с другими этнорелигиозными конфликтами, и в частности, с перспективами разрешения курдской проблемы.

Поэтому многие из задач, которые в последние годы встают перед Турцией являются результатом игнорирования существования армянского элемента и грубого попрания его прав и свобод.

Изложение диссертации начинается с периода формирования Турецкой Республики - 20-х годов 20-го столетия - и включает весь сложный процесс переформирования и перевоплощения армянского элемента во временном промежутке 1923-2005 годы.

Одна из задач сравнительного геноцидоведения - исследование постгеноцидных реалий и изучение как положительного опыта преодоления последствий геноцидов, так и попыток их отрицания. С точки зрения сравнительного геноцидоведения историческая судьба армянского элемента в Турции развивалась по второму пути, поэтому её научное исследование выявляет беспрецедентный в мировой истории факт - процесс продолжающегося по сей день геноцида.

Во введении диссертации представлены научное и актуальное значение, цели и задачи, методологические принципы исследования, новизна и практическое значение работы, анализ использованных источников и литературы.

В первой главе - "ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ" представляются основные теоретические принципы и подходы, которые использованы в данной работе, в частности анализируются существующие интерпретации проблемы национальной принадлежности и национального самосознания. В отдельных подглавах уточняются историко-демографические, географические и этнологические подходы и принципы, составляющие основу настоящего исследования.

Во второй главе - "ПЕРЕВОПЛОЩЕННОЕ АРМЯНСТВО В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1923 – 2005 ГГ.) " , на основе историко-хронологического анализа представляется и анализируется общая картина существования и этнорелигиозного перевоплощения армянского населения в рамках выделенных в данной работе географических ареалов его проживания.

Третья глава - "ПЕРЕВОПЛОЩЕННОЕ АРМЯНСТВО СЕГОДНЯ: ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ" состоит из четырех заглавий, в которых из анализа положения армянства в 1991-2005 гг., делаются выводы о его нынешнем состоянии.

В выводах излагаются основные обобщающие заключения результатов диссертационной работы.

-Исламизация являлась средством спасения от физического истребления и депортации, служила ширмой, под которой скрывалось и сохранялось армянство, ценой потери своего языка, культуры и общественной жизни.

- Наличие многочисленного армянского этнического элемента в Вильсоновской Армении, Юго-Западной Армении, Киликии и Малой Армении является доказанным фактом. Сегодня этот перевоплощенный элемент ведет борьбу за сохранение своей этнической идентичности и старается установить связи с другими частями национального организма.

- Сохраняя своё существование на родной земле, армянский этнический элемент в условиях новой информационной эпохи и национального пробуждения стремится к восстановлению своей этнической идентичности.

- Публичные проявления национального пробуждения и самопознания приобретают беспрецедентный размах по всей территории Турции.

- Этот огромный потенциал может проявить себя стихийно и эксплуатироваться мировыми и региональными центрами силы и в конце концов либо постепенно угаснуть либо наоборот - превратиться в осознанное национальное пробуждение и движение.

- С точки зрения государственного мышления Турции существование армянства "Анатолии" с одной стороны - неопровержимый факт, но с другой стороны - серьёзная проблема с точки зрения национальной безопасности и целостности страны.

Поэтому настоящая работа имеет актуальное политическое значение и может стать началом дальнейших исследований.